

Colloquium3(51)/2023
ISSN 2081-3813, e-ISSN 2658-0365
CC BY-NC-ND.4.0
DOI: <http://doi.org/10.34813/24coll2023>

PROBLEMATYKA DZIECKA I DZIECIŃSTWA NA ŁAMACH WYBRANYCH CZASOPISM RODZINNYCH Z XIX WIEKU

**The issues of a child and childhood in selected family magazines
from the 19th century**

Krzysztof Jakubiak
Uniwersytet Gdański
Instytut Pedagogiki
e-mail: krzysztof.jakubiak@ug.edu.pl
ORCID 0000-0002-4620-1057

Monika Nawrot-Borowska
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
w Bydgoszczy
e-mail: nawrot10@ukw.edu.pl
ORCID 0000-0003-1933-0563

Streszczenie

Dokonane w tekście ustalenia mają charakter historyczno-pedagogiczny. Przedmiotem badań uczyniono problematykę dziecka i dzieciństwa, podejmowaną na łamach wybranych czasopism rodzinnych, wydawanych na terenie ziem polskich w XIX wieku. Ukazane zostaną obszary zainteresowania publicystów pism rodzinnych dzieckiem oraz rodziną, jako jego naturalnym środowiskiem wychowawczym. Podstawą źródłową analiz są dwa czasopisma o charakterze rodzinnym – poznański *Dziennik Domowy*, publikowany w latach 1840–1847, a także wydawany w Warszawie *Opiekun Domowy* z lat 1865–1876. Dyskurs, który toczył się na łamach obu pism w zakresie wychowania dziecka, odzwierciedlał ówczesną wiedzę pedagogiczną, medyczną, psychologiczną w tym zakresie i ukazywał rosnące zainteresowanie tą problematyką. Obejmował zagadnienia związane z rolami wychowawczymi członków rodziny wobec dziecka, jego wychowaniem moralnym i religijnym, fizycznym i zdrowotnym, kwestią organizacji nauczania domowego oraz pedagogizacją rodziców i wychowawców.

Słowa kluczowe: dziecko, dzieciństwo, prasa rodzinna, *Opiekun Domowy*, *Dziennik Domowy*, XIX wiek, wychowanie.

Abstract

The findings made in the text are of historical and educational nature. The subject of the research was the issues of a child and childhood, discussed in selected family magazines published in Poland in the 19th century. It shows the areas in which family magazine columnists were interested in a child and in a family as children's natural educational environment. The source for the analyses are two magazines of a family nature – the Poznań *Dziennik Domowy* (*Home Journal*), published in 1840–1847, and the

Opiekun Domowy (*Home Guardian*) published in Warsaw in 1865–1876. The discourse upon the upbringing of a child which took place in both magazines reflected the pedagogical, medical and psychological knowledge in this field of the time, and showed the growing interest in this issue. It covered issues connected with the educational roles of family members in relation to the child, the child's moral, religious, physical and health-related upbringing, the issue of the organisation of homeschooling, and the increasing of educational competencies of the child's parents and tutors.

Keywords: child, childhood, family magazines – *Home Journal*, *Home Guardian*, 19th century, upbringing.

Wprowadzenie

W obszarze prowadzonych współcześnie, interdyscyplinarnych badań nad dzieckiem i dzieciństwem, istotną perspektywę stanowi perspektywa historyczna, na gruncie której dziecko i dzieciństwo rozumiane są jako kategorie konstruowane społecznie i kulturowo, w określonym miejscu i czasie. Traktowanie dzieciństwa jako fenomenu historyczno-społeczno-kulturowego pozwala na przyjęcie perspektywy społecznej historii wychowania. Pozwala ona rozszerzyć dotychczasowe pola badawcze tej subdyscypliny historii i pedagogiki o różnorodne zagadnienia związane np. z rodzicielstwem - macierzyństwem i ojcostwem, rodziną jako środowiskiem wychowawczym, a także dzieciństwem i wieloma jego aspektami w różnych kręgach społecznych. W polskiej historiografii do początku lat 90. XX wieku wątki te były nieobecne. W nauce zachodniej zaś, badania poświęcone wskazanej problematyce, życiu codziennemu, prywatnemu, mentalności, materialnościom, prowadzone były już przez przedstawicieli szkoły „Annales”, a szczególnie jej odłamu nazywanego *nouvelle histoire* lub antropologią historyczną (Burke, 2012, s. 4–5; Jakubiak, 2013, s. 13–14). Dokonane w niniejszym tekście ustalenia mają charakter historyczno-pedagogiczny. Celem opracowania jest ukazanie zagadnień poświęconych dziecku i dzieciństwu na łamach wybranych czasopism rodzinnych, wydawanych na terenie ziem polskich w XIX wieku¹. Zaprezentowane zostaną obszary zainteresowania publicystów pism rodzinnych dzieckiem oraz rodziną, jako jego naturalnym środowiskiem wychowawczym. Podstawą źródłową analiz uczyniono dwa czasopisma o charakterze rodzinnym – poznański *Dziennik Domowy*, publikowany w latach 1840–1847, a także wydawany w Warszawie *Opiekun Domowy* z lat 1865–1876².

¹ Wartość źródeł czasopiśmienniczych, w tym dziewiętnastowiecznych czasopism rodzinnych dla badaczy problematyki dziecka i dzieciństwa oraz najnowszy stan badań w tym zakresie zob.: Jakubiak i Nawrot-Borowska, 2020, s. 11–54; 2021, s. 15–63, s. 68–74.

² Szczegółowa charakterystyka obu czasopism, ich specyfiki, głoszonych programów, podejmowanej problematyki, kontekstu politycznego i społecznego ich wydawania, redaktorów i publicystów związanych z pismami zaprezentowana została we wcześniej opublikowanych tekstach, z tego też powodu zostanie tutaj pominięta. Zob.: Jakubiak i Nawrot-Borowska, 2017, 2019. Na potrzeby niniejszego tekstu wykorzystano zaprezentowane we wskazanych artykułach uzyskane wyniki analiz źródłowych.

W XIX wieku popularyzacją wiedzy na tematy wychowania dziecka, obok czasopism pedagogicznych, zajmowały się programowo pisma o charakterze rodzinnym (Lutyńska, 1956). Pojawiły się one jako jedna z odmian pism kobiecych. Były magazynami społeczno-wychowawczymi i literackimi, głosiły zdecydowanie rodzinny program. W publicystyce tych pism, obok tekstów historycznych, etnograficznych, obyczajowych, literackich, dotyczących problematyki rodzinnej, dominowały tematy poświęcone współczesnym rodzinom ziemiańskim, inteligenckim, mieszczańskim i do tych rodzin były one adresowane. Tylko *Opiekun Domowy* kierowany był także do rodzin z ludu (Jakubiak, 2004, 2014). Pierwszym tego typu pismem był poznański tygodnik *Dziennik Domowy*, poświęcony, jak widniało w jego podtytule *życiu domowemu, familijnemu i towarzyskiemu*. Pod względem poglądów społeczno-politycznych zaliczany był on do postępowych pism wydawanych w zaborze pruskim po powstaniu listopadowym. Miał on ambicje służyć polskim rodzinom, wspomagając je w pełnieniu funkcji wychowawczych. Wśród innych ówczesnych czasopism rodzinnych publikowanych na ziemiach polskich, wyróżniały się wydawane w II połowie XIX wieku w Warszawie: *Opiekun Domowy* (1865–1876) – będący przedmiotem niniejszych ustaleń, a także np. *Kółko Domowe* (1861–1868), *Ognisko Domowe* (1872–1876) czy *Bluszcz* (1865–1939).

W trudnych warunkach politycznych okresu zaborów oraz towarzyszących im przemianach społeczno-ekonomicznych i kulturowych, instytucja domu rodzinnego zaczęła odgrywać szczególną rolę (Jedynak, 1996). Stało się tak m.in. dzięki pojawieniu się wówczas właśnie czasopiśmiennictwa rodzinnego, które reprezentują oba analizowane tu periodyki. One jako pierwsze sformułowały i głosiły wyraźnie sprecyzowaną ideologię rodzinną, z określonymi poglądami także na dziecko i jego edukację. Obejmowała ona wypracowywany i upowszechniany na łamach badanych czasopism wzorzec małżeństwa i rodziny oraz wzorce osobowe i postulowane postawy poszczególnych jej członków – w tym dzieci. Pisma te podejmowały problematykę rodzinną oraz wychowawczą w kontekście ówczesnych zagadnień filozoficznych, społecznych, gospodarczych i narodowych. Traktowały rodzinę jako naturalne, pierwotne i podstawowe środowisko wychowawcze dziecka. Dlatego też ówczesni publicyści i pedagodzy formułowali szereg porad dotyczących celów, form, dziedzin i metod wychowania rodzinnego dzieci. Problematyka szeroko rozumianej edukacji dzieci znajdowała na łamach obu pism stałe miejsce. Istotne jednak jest, iż przedmiotem zainteresowania redaktorów i publicystów obu analizowanych pism było nie zawsze samo dziecko, a częściej wychowanie rodzinne dziecka. Jak podkreślano, rodzinę tworzyła miłość dwojga ludzi, związek mężczyzny i kobiety, lecz dopiero dziecko czyniło ją pełną i nadawało jej właściwy cel istnienia i funkcjonowania.

Celem prezentowanych na łamach badanych czasopism normatywnych wzorców życia rodzinnego oraz idei i postulatów wychowania dziecka było wywołanie wśród

czytelników określonego postępowania wychowawczego oraz ustalenie kryteriów wartościowania i oceny zachowań wobec m.in. kwestii narodowych i społecznych. Liczne wskazówki oraz porady wychowawcze prezentowane na łamach *Dziennika Domowego* i *Opiekuna Domowego*, miały na celu kształtowanie kultury pedagogicznej rodziców. Opisywane w artykułach poświęconych wychowaniu dziecka zalecenia odzwierciedlają w głównej mierze ówczesny stan wiedzy pedagogicznej, ukazują oczekiwania publicystów wobec wychowania rodzinnego dziecka, które to dziecko uznawano za przyszłość narodu i warunek rozwoju społecznego. Problematyka wychowania pojmowana wówczas była bowiem jako trwały element kształtowania tożsamości narodowej.

***Dziennik Domowy* (1840–1847) – o dziecku i dzieciństwie**

W wydawanym w Poznaniu tygodniku *Dziennik Domowy*, w winiecie czasopisma, w każdym z numerów, zamieszczano staropolską mądrość autorstwa Mikołaja Reja z Nagłowic: „Próżno się na polu wadzisz, jeśli doma nie uradzisz”. Miała ona oddawać naczelną ideę pisma – skupianie się na problematyce domowej, rodzinnej i ojczystej. Kiedy więc w publikowanych artykułach zajmowano się zagadnieniami związanymi z edukacją dziecka, miała ona wyraźny charakter rodzinny i narodowy. Teksty takie często zamieszczano jako wprowadzające na początku poszczególnych numerów.

Redakcja wyraźnie określała zadania i cel wychowania. Było nim ukształtowanie dziecka na takiego człowieka, który będzie oddany rodzinie, społeczeństwu i Ojczyźnie (Artykuł wstępny, 1845, nr 10, s. 73). Należało troszczyć się o staranne wychowanie moralne i kształcenie umysłowe młodego pokolenia, a dobry Polak miał być, zgodnie z programem pisma, nie tylko cnotliwy i wykształcony, ale i pożyteczny społeczeństwu (Artykuł wstępny, 1845, nr 24, s. 185). W myśl publicystyki *Dziennika Domowego* poprzez odpowiednie wychowanie należało ukształtować dziecko na człowieka ceniącego wiedzę, przedsiębiorczego, odważnego, żyjącego w społeczeństwie agrarnym o ustroju demokratyczno-republikańskim (Pleśniarski, 1962, s. 61).

Opisując specyfikę funkcjonowania życia i wychowania rodzinnego, zwanego kółkiem familijnym, określano role rodzicielskie ojca i matki i ich powinności wobec dziecka (Libelt, 1841, nr 1, s. 5; 1842, nr 1, s. 5–6). Mieli być oni nie tylko jego pierwszymi wychowawcami, ale i nauczycielami. Karol Libelt podkreślał znaczenie rodziców w wychowaniu moralnym, religijnym i patriotycznym dzieci: „Religia, moralność, miłość ojczyzny, miłość bliźniego, cnoty obywatelskie, tam najsilniejsze mają korzenie, gdy je człowiek dzieckiem z rodziców wyssał” (Libelt, 1841, nr 14, s. 114). Wyraźnie jednak różnicowano relacje emocjonalne matki i ojca z dzieckiem. Matka, związana z dzieckiem od okresu ciąży, poprzez karmienie piersią, pielęgnację, pieszczoty, ciągły dozór, obdarzać je miała miłością bezwarunkową. Ojciec zaś, jak pisano, z racji licznych obowiązków zawodowych, publicznych, zwykle był pełen powagi, cechowała go surowość, bywało, że obojętność i mniejsza czułość wobec dziecka (Libelt, 1842, nr 1, s. 6).

Szczególne znaczenie przypisywano ojcu w wychowaniu synów, dla których miał być autorytetem i wzorem osobowym. Obojgu rodzicom należał się ze strony dzieci szacunek, poddanie się władzy rodzicielskiej (do czasu uzyskania dojrzałości) i posłuszeństwo. Takie poszanowanie rodziców przez dziecko miało być gwarantem szanowania starszych w innych dziedzinach życia, przestrzegania porządku społecznego i respektowania władzy (Libelt, 1842, nr 5, s. 39–40, nr 6, s. 49).

Mimo, iż podkreślano znaczenie obojga rodziców w edukacji dziecka, to naczelną rolę w opiece, wychowaniu i nauczaniu odgrywać miała matka. Macierzyństwo traktowano jako dar od Boga, powołanie, które kobieta powinna realizować z największym zapałem i poświęceniem. Zadaniem matki było całkowite oddanie się dziecku dla jak najlepszego jego wychowania i kształcenia, które – zgodnie z postulowanym programem wychowawczym pisma – miało przyczynić się do rozwoju narodu i społeczeństwa (O wpływie kobiet na życie społeczeństwa, 1840, nr 1, s. 5; K. Ł...a, 1844, nr 20, s. 158; Libelt, 1841, nr 11, s. 89; K. z T-H., 1840, nr 16, s. 125). Matka od najmłodszych lat powinna szczególnie troszczyć się o dziecko w zakresie wychowania moralnego i religijnego – zanim wstąpiło ono do szkoły, w domu dbać miała o jego serce i duszę. Matka miłująca Boga, troszcząca się o czystość swej duszy i sumienia, miała być najdoskonalszym wzorem dla dzieci (O instynkcie człowieka określania władz duszy, 1845, nr 9, s. 68–69, nr 10, s. 78–79). Powinna ona tępić w dzieciach wszelkie zło, uczucia wyniosłości, pychy, zamięłowanie do zbytku, lenistwo, lekkomyślność, nieszanowanie starszych, nieuczciwość. Silnie zakorzenione postawy moralne, wpojone z miłością w domu rodzicielskim przez matkę, miały stać się dla dziecka drogowskazem na całe jego przyszłe życie (T., 1843, nr 26, s. 205).

W warunkach zaboru szczególnie istotną powinnością matki było także kształtowanie u dzieci uczuć patriotycznych, wszczepianie w ich serca miłości do ojczyzny. Matka miała wychowywać dzieci na przyszłych obywateli kraju, znających i miłujących swój język, historię, tradycje narodowe, szanujących polski lud, oddających się nauce i pracy dla dobra kraju (Libelt, 1841, nr 11, s. 88–89; Piersś, 1843, nr 12, s. 94–95). Wielokrotnie podkreślano rolę rodziny, a szczególnie matki, w podtrzymywaniu tożsamości i świadomości narodowej młodego pokolenia, w myśl ówczesnego przekonania wyrażanego w formule „co wykrzywi obcym duchem nasiąkała szkoła, wyprostuje dom” (Artykuł wstępny, 1844, nr 2, s. 9).

Matka miała być też pierwszą nauczycielką dziecka, której nie był w stanie zastąpić żaden, nawet najlepszy nauczyciel (Z francuskiego pani Aime Martin tłumaczenie Więckowskiego, 1844, nr 22, s. 173). By jednak matki mogły świadomie i racjonalnie realizować powierzone zadania wychowawcze wobec dzieci, wymagano, by były do nich odpowiednio przygotowane. Tylko bowiem taka matka, która sama odebrała staranne wychowanie i kształcenie, mogła właściwie pokierować edukacją swoich dzieci (Jackowska, 2010). Dlatego na łamach *Dziennika Domowego* pojawiały się głosy kry-

tykujące edukację dziewcząt, obejmującą w głównej mierze naukę języka obcego i talentów (Artykuł wstępny, 1844, nr 8, s. 57; O wpływie kobiet na życie społeczeństwa, 1840, nr 2, s. 15). Taka edukacja, prowadzona najczęściej przez zagraniczne bony i guwernantki, dodatkowo niosła ze sobą niebezpieczeństwo wynaradawiania. Postulowano zatem potrzebę oświaty ogólnej dla dziewcząt – a nie jedynie, jak to zwykle bywało – salonowej (K. Ł...a, 1844, nr 21, s. 165; T., 1843, nr 26, s. 204; O rozumie i oświacie kobiet, 1840, nr 11, s. 84–86). Obok podstaw wiedzy z poszczególnych przedmiotów i nauk, konieczna była także znajomość zasad gospodarowania, rachunkowości, organizacji domowej apteczki. Zalecano, by każda panienska, po ukończeniu edukacji, zajęła się nauką prowadzenia gospodarstwa, by w przyszłości być dobrą matką i gospodynią (A. K., 1840, nr 24, s. 191; T., 1843, nr 25, s. 196–197). Ponadto, by matki mogły wpajać dzieciom wiedzę o aktualnym życiu społecznym, politycznym, kulturalnym, powinny także systematycznie uzupełniać swą wiedzę o świecie, poprzez regularne czytanie prasy i literatury (Artykuł wstępny, 1843, nr 23, s. 178; T., 1843, nr 26, s. 206). Postulaty wysuwane w kierunku reformy kształcenia dziewcząt i samokształcenia matek miały w zamyśle troskę o właściwe i zgodne z założeniami ówczesnej pedagogiki wychowanie i kształcenie dzieci, spójne z propagowanym przez pismo programem społeczno-oświatowym o charakterze pozytywistycznym.

Na łamach *Dziennika Domowego* podkreślano więc konieczność racjonalnego wychowania dzieci, a co za tym idzie, posiadania przez matki, ale i ojców, wychowawców, nauczycieli tzw. znajomości pedagogicznych. By pogłębiać wiedzę tego zakresu i unikać błędów wychowawczych, zalecano korzystać z prac o charakterze pedagogicznym, najlepiej poradnikowych, odnoszących się do „praktycznej strony wychowania” (Artykuł wstępny, 1844, nr 9, s. 65). Wyraźnie dostrzegano i artykułowano potrzebę przygotowania poradników wychowawczych, podkreślając ich praktyczny charakter, zarówno w zakresie „prowadzenia pierwotnego dzieci”, jak i wychowania domowego czy kształcenia szkolnego. W *Dzienniku Domowym* zamieszczano recenzje i opisy książek – nowości księgarskich, mających służyć pomocą w realizacji i organizacji domowej nauki. Zamiarem popularyzacji polskich książek poradnikowych czy książek z wykładem poszczególnych nauk dla dzieci było także odejście od korzystania z prac obcych, najczęściej francuskich. Dziecko, uczące się w domu, powinno korzystać z polskich książek, budzących zamiłowanie do języka ojczystego i polskiej kultury (Leszek, 1843, nr 25, s. 198; *Rozmaitości*, 1847, nr 19, s. 151).

Publicyści publikujący na łamach *Dziennika Domowego*, odnosząc się do praktyki edukacyjnej, dostrzegali też liczne błędy, jakie rodzice i inni domownicy popełniali w pracy wychowawczej z dziećmi. By przestrzec rodziców i „piastunów” przed niewłaściwym postępowaniem z dziećmi i ukazać nie zawsze uświadamiane skutki działań wychowawczych, dokonywano analizy najczęściej popełnianych błędów wychowawczych. Katalog ich był bardzo szeroki i dotyczył m. in. relacji między dziećmi a dorosłymi, rodzeństwem i rówieśnikami, autorytetu wychowawcy, wymagań stawianych

dzieciom i ich obowiązków, stosowanych metod wychowawczych, kar fizycznych, organizacji zabaw, rozpieszczania itd. (Artykuł wstępny, 1844, nr 9, s. 65–66; O błędach w wychowaniu dzieci, 1840, nr 25, s. 197–198).

Dziennik Domowy, jak i cała prasa polistopadowa, opowiadały się przeciwko kształceniu polskiej młodzieży za granicą oraz oddawaniu dzieci w ręce zagranicznych gubernatorów. Prowadziło to bowiem do zaniedbywania języka ojczystego na rzecz języków obcych, głównie francuskiego. Podobnie, jak utyskiwano na cudzoziemskie i salonowe wychowanie dziewcząt, krytykowano wysyłanie chłopców na naukę poza granice ziem polskich (Artykuł wstępny, 1845, nr 24, s. 185). Podkreślano, iż każdy naród powinien wychowywać swoje dzieci stosownie do miejscowych potrzeb i tradycji, korzystając z doświadczenia minionych pokoleń, a głównym realizatorem narodowego wychowania powinna być rodzina, szczególnie matka (Artykuł wstępny, 1847, nr 22, s. 169).

W *Dzienniku Domowym* publikowano też teksty poświęcone wychowaniu zdrowotnemu i higienie dzieci. Artykuły miały charakter poradnikowy, a ich zadaniem było, by matki stosując się do zawartych w nich wskazówek, zapobiegały licznym chorobom wczesnodziecięcym i były w stanie nieść stosowną pomoc w domu, kiedy już dziecko zachoruje. Prezentując poszczególne zalecenia, przywoływano wyniki badań ówczesnych lekarzy i naukowców. Głównym celem popularyzacji racjonalnej wiedzy z zakresu zdrowia i higieny było zmniejszenie śmiertelności dzieci, która, jak podawano, największe żniwo zabierała wśród niewłaściwie żywionych i pielęgnowanych niemowląt. Opisywano więc zasady żywienia dzieci, karmienie naturalne i sztuczne, rozszerzanie diety, higienę butelek i naczyń do karmienia (O karmieniu i zdrowiu dzieci, 1840, nr 14, s. 110–111; Przypadłości żołądka, 1840, nr 12, s. 94). Liczne były też porady z zakresu chorób wieku dzieciennego, szczegółowo charakteryzowano ich przyczyny i objawy, podając sposoby zapobiegania im i stosownego leczenia z zastosowaniem domowych środków leczniczych. Podawano przepisy do przygotowywania skutecznych leków, z dokładnym dawkowaniem adekwatnym dla wieku dziecięcego (O sposobie leczenia krupy (croup), 1840, nr 40, s. 318–319; Wyborny proszek na kaszel i chrypkę, 1840, nr 30, s. 238; Środek niezawodny przeciw bólowi zębów, 1840, nr 25, s. 198; Steller środek przeciw zapaleniu oczu, 1840, nr 25 s. 199; Środek przeciw sparzeliźnie, 1840, nr 26, s. 206; K., Uwagi pod względem zdrowia. O puszczeniu krwi, 1840, nr 44, s. 349–351). Uświadamiano matki o konieczności troski o zdrowy sen dziecka. Wyjaśniano, ile godzin powinny sypiać dzieci w poszczególnych okresach rozwoju – od niemowlęcia po wiek młodzieńczy, a także jak odpowiednio przygotować pomieszczenia, łóżko i pościel do snu (Sen i bezsenność, 1840, nr 16, s. 125–126; Przechyszczanie powietrza w pokojach, 1840, nr 25, s. 198).

By dziecko było odporne na czynniki zewnętrzne i nie zapadało na liczne choroby zalecano hartowanie, czyli „znoszenie szkodliwych wpływów gorąca, zimna, głodu, pragnienia i trudów” (Hartowanie ciała, 1840, nr 13, s. 101). Krytykowano powszechnie

w wielu rodzinach tzw. wychowanie ciepłarniane, czyli przesadne chronienie dzieci przed działaniem powietrza, wody, słońca i wysiłku fizycznego, prowadzące do osłabienia organizmu. Zalecano ubierać dzieci w zależności od pogody tak, by ich nie przegrzewać, ale i nie narażać na wychłodzenie. Najkorzystniejsze dla zdrowia dzieci miało być regularne zimne umywanie wybranych części ciała. Odporności na wysokie temperatury nabrać zalecano poprzez częstą aktywność na powietrzu, w słońcu (Sztuka przedłużania życia ludzkiego, 1840, nr 15, s. 119).

W ramach zaleceń w zakresie wychowania fizycznego, poruszano także kwestię ćwiczeń fizycznych, które były zwykle zaniedbywane. Pisano, iż dzieci, szczególnie w wieku szkolnym, zbyt dużo czasu spędzały nad książkami w murach budynków, zaś zbyt mało na powietrzu na swobodnych zabawach i ćwiczeniach ruchowych. Siedzenie w jednej pozycji przez wiele godzin podczas nauki powodowało wady postawy, słabość mięśni, bladość cery, *słabości nerwowe*. Zarzut ten kierowano także w kierunku wychowania dziewcząt, które obok braku regularnego ruchu, ściskano szkodliwymi gorsetami. Zalecano wprowadzenie do programów edukacji czy to domowej czy szkolnej gimnastyki, zwanej kallistenią, która miała być prowadzona racjonalnie, w zależności od wieku, sił i stanu zdrowia dzieci (O ważności ćwiczenia ciała płci żeńskiej, 1841, nr 3, s. 24–25).

Choć w treści artykułów odwoływano się do szkodliwości mody – szczególnie w przypadku dziewcząt, to na łamach *Dziennika Domowego*, w dodatku *Mody* publikowano wzory strojów z Paryża. Zamieszczano je zwykle na końcu numeru w postaci barwnej ryciny. Wśród prezentowanych mód paryskich znajdowały się także ubiory dla młodszych i starszych dzieci, zarówno dla chłopców, jak i dla dziewczynek. Służyć one miały matkom, chcącym ubierać swe dzieci zgodnie z najnowszymi trendami mody francuskiej, podkreślając tym samym za pomocą stroju dziecka status społeczny i zażyłość rodziny.

Tygodnik *Opiekun Domowy* (1865–1876) – o dziecku i dzieciństwie

Opiekun Domowy był tygodnikiem wydawanym w Warszawie w latach 1865–1876, którego adresatami były rodziny ze wszystkich, także niższych warstw społecznych (Hajkowska, 2015). Program pisma zawierał wyraźne cele społeczne, oświatowe, patriotyczne, moralne. Miało ono służyć rodzinom pomocą, radami, wskazówkami w codziennym życiu, upowszechniać oświatę, szerzyć wartości narodowe, religijne, dawać pożyteczną rozrywkę po pracy.

Rodzinę bez względu na jej status społeczny – uznawano za pierwsze i najważniejsze środowisko wychowawcze dziecka. Uważano, że formuje ona osobowość dziecka całokształtem organizacji swego życia, tzn. przejawianymi na co dzień postawami i przekonaniem rodziców, uznawanymi wartościami, stosowanymi wzorami zacho-

wań, poziomem ładu i porządku, układem stosunków panujących w rodzinie oraz organizacją życia domowników. Przez dom, utożsamiany wówczas z rodziną, ówczesna pedagogika rozumiała całokształt stosunków, wśród których dziecko przychodzi na świat, wychowuje się i wyrasta na członka społeczeństwa (Dom, 1885, s. 283). Na łamach *Opiekuna Domowego* dom określano jako kuźnię przyszłości narodów, źródło moralności, religii i postępu, podstawę społeczeństwa. Podobnie jak w pozostałych pismach rodzinnych tego okresu, także zaprezentowanym tu *Dzienniku Domowym*, kreowano model rodziny i wzory osobowe poszczególnych jej członków zgodne z funkcjonującymi jeszcze, dawnymi stereotypami domów staropolskich. Formułowano szereg poglądów na rodzinę jej genezę i rolę w społeczeństwie oraz wychowaniu dziecka. *Opiekun Domowy* wypracowywał i propagował model rodziny katolickiej. Uważano, iż geneza rodziny była nadprzyrodzona, boska, prezentowano model rodziny patriarchalnej, w której głową był ojciec, ale też stosunkowo wysoka była i pozycja matki. Propagowano wzór matki-chrześcijanki, której cnotą była miłość oraz zdolność do ofiar i poświęcenia dla dobra dziecka oraz drugi wzór matki-obywatelki, wychowującej swe dzieci na przyszłych *pracowników-obywateli* (*Żona-matka*, 1873, nr 19, s. 145–147). To matka miała być pierwszą opiekunką, powiernicą i nauczycielką domową, szczególnie młodszych dzieci (Jeske, 1872, nr 5, s. 33–34; Al. G., 1872, nr 19, s. 148). W wychowaniu rodzinnym młodego pokolenia duże znaczenie przypisywano też dziadkom, którzy byli przekazicielami tradycji rodzinnych i narodowych oraz rodzeństwu (Aspis B., 1871, nr 46, s. 361; Gumowski, 1871, nr 24, s. 185). Uznawano, że posiadanie rodzeństwa uczyło sposobu życia z sobie równymi, oceniania ludzi, szanowania i znoszenia ich słabości, a także zyskiwania pomocy i przychylności braci lub sióstr (Sprawy wychowania, 1875, nr 20, s. 311–312). Kontakt z rodzicami, rodzeństwem, dziadkami, służbą był pierwszą domową szkołą dziecka (Falkiewicz, 1872, nr 11, s. 82–83).

Rodzinne wychowanie dziecka miało być przeniknięte wartościami patriotycznymi, narodowymi. Uważano, że w domu należało wpoić dziecku takie wartości, których nie znajdzie ono w zrusyfikowanej szkole publicznej, rządowej – miłości kraju ojczystego, odpowiedzialności względem współrodaków, a także znajomości spraw narodowych, polskiej kultury (Czytanie arcydzieł, 1873, nr 51, s. 401–403; D. Lich., 1873, nr 1, s. 5–6; Zofia z Brzozówki, 1869, nr 24, s. 185–187). Zalecano, by szczególnie matki opowiadały dzieciom dzieje kraju oraz takie wydarzenia, które mogły służyć jako wzór cnót, odwagi, zasług, rozumnego poświęcenia oraz gorącej miłości spraw społecznych i narodowych (*Żona i matka*, 1873, nr 19, s. 147). Dziecku należało wpajać także zamiłowanie do pracy oraz oszczędność – zarówno pieniędzy, jak i czasu, umiarkowanie w każdej dziedzinie, skromność, mające zapewnić dobrobyt i spokojną egzystencję w przyszłości (Gawarecki, 1865, nr 28, s. 223; tenże, 1866, nr 39, s. 310–311; Zofia z Brzozówki, 1870, nr 6, s. 49–51; F. K., 1873, nr 7, s. 53). Rodzice mieli nauczyć dziecko zasad sprawiedliwości, sumienności i prawdomówności. Jaka nauka w domu, taki egzamin w życiu – pisano (Prusinowski, 1869, nr 34, s. 266). Dlatego podkreślano,

iż podstawowym i skutecznym środkiem wychowania jest właściwy przykład rodziców, którzy powinni dążyć do ciągłego doskonalenia samych siebie (Feliks, 1870, nr 43, s. 461–463).

Na stronach analizowanego pisma wiele uwagi poświęcano kwestii wychowania zdrowotnego i higieny dzieci. Propagowano zasady zdrowego stylu życia, opisywano objawy różnych chorób, sposoby ich leczenia i zapobiegania (np. Przepis na zapalenie oczów, 1865, nr 44, s. 355–356; Choroba trychnin, 1866, nr 9, s. 71; Cholera, 1866, nr 34, s. 271; Słowo w swoim czasie, 1867, nr 31, s. 244–245). Wskazywano na lecznicze właściwości roślin, starano się wykorzeniać panujące w społeczeństwie stereotypy i utarte, szkodzące zdrowiu praktyki leczenia chorób (O zimnicy, 1865, nr 2, s. 12–14; Kamiński, 1868, nr 23, s. 177–179; Rozmaitości, 1865, nr 26, s. 208). Dzieci należało – w myśl formułowanych na stronach *Opiekuna Domowego* zaleceń, racjonalnie pielęgnować już od momentu narodzin. Troska o czystość ciała, właściwe żywienie, stosowny ubiór, a także ruch i zabawy na świeżym powietrzu miały być gwarantem zdrowego dorastania młodego pokolenia, co za tym idzie – zdrowego społeczeństwa (Majewski, 1870, nr 25, s. 297–300; Dla matek..., 1873, nr 27, s. 212–213; nr 30, s. 237–238; nr 31, s. 244; nr 32, s. 251–252; Łukowski, 1872, nr 26, s. 206, nr 27, s. 215, nr 29, s. 231–232, nr 30, s. 238–239, nr 31, s. 246–247; Małe dzieci, 1874, nr 41, s. 321–323, nr 42, s. 329–331). Zajmowano się także problematyką higieny szkolnej, propagowano gimnastykę (Czystość izb szkolnych, 1869, nr 43, s. 343–344; Kosmowski, 1874, nr 35, s. 285–286, nr 36, s. 294, nr 37, s. 299–300, nr 38, s. 302–303; Ad. N. Nakęski, 1868, nr 7, s. 54–55; Falkiewicz, 1872, nr 11, s. 82–83). Rosnące zainteresowanie sferą cielesną dziecka było konsekwencją dokonującego się rozwoju nauk medycznych, higieny, a publikowne teksty poparte były wynikami badań naukowych i służyć miały poprawie nie zawsze zadowolającego stanu praktyki wychowawczej w dziedzinie troski o zdrowie dziecka.

Od lat 70. XIX wieku w drukowanych na łamach *Opiekuna Domowego* artykułach daje się wyraźnie zauważyć także wpływ psychologii. Postulowano konieczność poznawania natury dziecka, jego usposobienia i temperamentu, by dopiero na tej podstawie dobierać metody i środki wychowania (Falkiewicz, 1871, nr 42, s. 332–333, nr 43, s. 339–341, nr 49, s. 389–390, nr 52, s. 416, 1872, nr 2, s. 11–12, nr 4, s. 27–28, nr 6, s. 41–43, nr 7, s. 50–51, nr 8, s. 60–61; I. Z., 1876, nr 1, s. 3–6; Ochorowicz, 1872, nr 6, s. 43–44, nr 8, s. 58–59). Jednoznacznie odrzucano zarówno stosowanie kar fizycznych wobec dzieci, jak i ich ośmieszanie czy poniżanie. Radzono pozostawić dziecku pole do swobodnego rozwoju, samodzielności, pozwalać wykorzystywać w poznawaniu świata wszystkie zmysły, stwarzać okazje do jak najczęstszych gier i zabaw, odpowiednio do wieku, poziomu rozwoju i zainteresowań dobierać zabawki, spędzać czas na łonie przyrody (T. Z., 1875, nr 36, s. 572–573, nr 37, s. 586–588; Listy o wychowaniu, 1876, nr 27, s. 424–426; Al. G., 1872, nr 19, s. 145–148)

Publicyści, podejmujący problematykę edukacji dziecka często pisali o organizacji nauczania domowego, zwanego „szkółką domową”. Zalecano, by poprzez naukę w domu zastępować lub uzupełniać oficjalny program szkół rządowych, szczególnie w zakresie nauki języka ojczystego, historii, geografii i literatury narodowej (E. B-a, 1873, nr 40, s. 313–315; Dom i szkoła, 1872, nr 21, s. 161–163). Dobrze zorganizowana nauka, szczególnie elementarna, miała dawać najlepsze podstawy dla dalszego kształcenia. Radzono, w jakim wieku należy, zgodnie z prawidłowościami rozwoju dziecka, rozpoczynać systematyczną naukę, jak układać program nauki, ile czasu przeznaczać na odpoczynek i zabawę, jakie stosować metody nauczania (M. K., 1868, nr 33, s. 258–259; Falkiewicz, 1872, nr 11, s. 82–83; Płuchowicz, 1872, nr 14, s. 105–107, nr 15, s. 118–119, nr 16, s. 123–125, nr 17, s. 134–135, nr 18, s. 140–141, nr 19, s. 150–151; Celichowski, 1875, nr 37, s. 584–586, nr 38, s. 602–604; nr 39, s. 618–619; 1876, nr 27, s. 422–424; Głowacki, 1875, nr 5, s. 74–75; nr 7, s. 104–105; Nauka czy zabawa, 1874, nr 23, s. 188–189) Zalecano np. odrzucić metodę pamięciową, na rzecz metody pogłądowej, a naukę z podręczników urozmaicać opowiadaniem, rozmową, pokazywaniem rysunków, tłumaczeniem zjawisk natury itp. Popularyzowano metodę froeblovską w nauczaniu początkowym, opisując zasady jej zastosowania i metodycznego wykorzystania w pracy z młodszymi dziećmi (*Ogrody froeblovskie*, 1868, nr 32, s. 248–251; Ochorowicz, 1874, nr 46, s. 364; nr 47, s. 373; nr 48, s. 381–382; Kamiński, 1868, nr 36, s. 288).

Zajmowano się także kwestią nauczycielek i nauczycieli domowych, którzy byli zatrudniani do realizacji domowej nauki dzieci w zamożnych rodzinach. Krytykowano zatrudnianie guwernantek z zagranicy, będące konsekwencją mody na cudzoziemszczyznę. Przestrzegano przez miernymi efektami nauki prowadzonej przez kobiety, które prócz znajomości języka kraju, z którego pochodziły nie posiadały niejednokrotnie wykształcenia, nie wspominając o przygotowaniu pedagogicznym. By nauka w domu była racjonalnie zorganizowana, a także przyniosła pożądane rezultaty, należało zatrudnić nauczycielkę, która była nie tylko odpowiednio wykształcona, ale miała stosowne predyspozycje do pracy z dziećmi, także osobowościowe, odpowiednio ją traktować i ustalić kierunek wychowania i nauczania dziecka w domu (Machczyńska, 1870, nr 12, s. 118–119; Zofia z Brzozówki, 1869, nr 29, s. 225–227, nr 30, s. 234–235; Rodzice i nauczycielki, 1872, nr 27, s. 209–211; Wybór nauczycieli domowych, 1874, nr 45, s. 353–355). Podobnie krytycznie wypowiediano się o zagranicznym wychowaniu synów (Stanisławowski, 1870, nr 33, s. 369–372, nr 34, s. 377–379). Podejmowano temat relacji domu rodzinnego dziecka i szkoły, a także korepetycji – domowych lekcji, szczególnie popularnych wśród chłopców uczących się w szkołach publicznych (Dom i szkoła, 1872, nr 21, s. 161–163; Celichowski, 1876, nr 17, s. 270–273; Ćwiczenia szkolne dzieciom do odrabiania w domu zadawane, 1872, nr 25, s. 198–199, nr 26, s. 204–205).

Jednym z naczelnych celów czasopisma *Opiekun Domowy* było szerzenie oświaty. Na jego łamach zamieszczano opisy i recenzje literatury dla dorosłych czytelników, ale informowano także o podręcznikach i książkach do nauki dla dzieci, o literaturze gwiazdkowej czy kolendowej dla najmłodszych czytelników oraz o nowo powstających bądź już wydawanych, a wartościowych czasopismach dla dzieci (np.: Powieści dla młodzieży, 1866, nr 48, s. 383; Nowa kolęda, 1866, nr 53, s. 419; Gwiazdki i kolędy, 1870, nr 52, s. 540; Falkiewicz, 1871, nr 51 (dodatek), s. 409–412; Jeleński, 1874, nr 9, s. 65–66; Książki dla dzieci, 1873, nr 52–53, s. 409–410; Nasze podręczniki do nauki historii powszechnej, 1875, nr 47, s. 715–717; Biblioteczka domowa, 1872, nr 26, s. 207–208). Zachęcano rodziców do ich nabywania, abonowania i czytania dzieciom, apelując: „nie żałujmy nigdy grosza, gdy chodzi o z bogacenie główki dziecięcia” (Wiązanka, 1871, nr 15, s. 120), podkreślając jednocześnie wagę i znaczenie czytelnictwa, które stanowiło pokarm dla ducha dziecka, miało poszerzać jego horyzonty, wzbogacać wiedzę, słownictwo (Przyborowski, 1870, nr 2, s. 10–11). „Dziecię kształci się miłością rodziców, ich przykładem i słowem, ale dużo czerpie stawy z dziełek pisanych dla niego” – sugerowano (Żdzarska, 1871, nr 17, s. 130). Zwracano także uwagę na jakość lektury dla dzieci, wyraźnie wskazując na konieczność znajomości psychiki dziecka oraz ich „duchowych potrzeb” przez autorów powiastek czy bajeczek dla najmłodszych czytelników. Szczególnie zalecano popularne i lubiane przez dzieci powiastki autorstwa Klementyny z Tańskich Hoffmanowej, Stanisława Jachowicza, Władysława Ludwika Anczyca, Jana Chęcińskiego, Jana Kantego Gregorowicza i i innych.

Warto zwrócić uwagę, iż *Opiekun Domowy* był tygodnikiem ilustrowanym, a zamieszczane w nim grafiki były uzupełnieniem tekstów, nawiązującym do ich treści. Publikowano także liczne grafiki prezentujące wizerunki dziecka – zarówno w rodzinach dobrze sytuowanych, jak i ubogich. Sceny życia rodzinnego ukazują dziecko w różnych kontekstach – codzienności i święta, zabawy i pracy, nauki, w otoczeniu wnętrza mieszkalnych, przyrody i stanowić mogą wartościowe źródło do badań nad problematyką dziecka i dzieciństwa w badanym okresie.

Podsumowanie

Dokonując analizy dwóch czasopism rodzinnych publikowanych na ziemiach polskich w XIX wieku z uwzględnieniem podejmowanej na ich łamach problematyki dziecka i dzieciństwa, można stwierdzić, iż w obu tych periodykach upowszechniano model domu rodzinnego, stwarzającego dobre warunki nie tylko dla prawidłowego rozwoju fizycznego i zachowania zdrowia dziecka, ale przede wszystkim jego rozwoju umysłowego, moralnego i emocjonalnego. Dziecko, w myśl obu badanych czasopism, było swoistą „inwestycją” – nie tylko rodziców i rodziny, ale całego społeczeństwa, narodu

czy w przyszłości odrodzonego państwa. Staranne wychowanie dziecka miało się bowiem przyczyniać, zgodnie z hasłami pozytywizmu, do rozwoju społecznego i narodowego.

Wobec ucisku narodowościowego, zarówno w Wielkim Księstwie Poznańskim, jak i Królestwie Polskim, wobec germanizacji i rusyfikacji szkolnictwa, publicyści swoją uwagę skupiali na funkcji wychowawczej rodziny i znaczeniu tej rodziny dla racjonalnego wychowania dziecka. Zainteresowanie więc dzieckiem i dzieciństwem związane było nieodłącznie z jego funkcjonowaniem na łonie rodziny. Szczególne role wychowawcze przypisywano rodzicom, różnicując je na role macierzyńskie i ojcowskie. Propagowano model rodziny patriarchalnej, w której ojciec miał być głównym decydem i sędzią, matka zaś opiekunką, wychowawczynią i nauczycielką. Zadaniem obojga rodziców w domowym wychowaniu dziecka, było umieć rozwijać „przymioty serca i charakteru”, uwzględniając jego indywidualność, wpajając prawdy i zasady religii, moralności oraz dając dobry przykład szlachetnych zachowań. W myśl postulowanych na łamach obu pism zaleceń, rodzice powinni posiadać wiedzę z zakresu wychowania dziecka, nie zaś kierować się jedynie intuicją czy utartymi praktykami.

W publikowanych tekstach rodzice i opiekunowie znajdowali liczne wskazówki postępowania wychowawczego. Artykuły, poświęcone praktycznemu wychowaniu dziecka w dziedzinie zarówno wychowania moralnego, religijnego, zdrowotnego, fizycznego, czy kształcenia intelektualnego służyć mogły rodzicom do zgłębiania wiedzy pedagogicznej, podnoszenia swoich umiejętności wychowawczych. Dyskurs, który toczył się na łamach obu pism w zakresie edukacji dziecka, odzwierciedlał ówczesną wiedzę pedagogiczną, medyczną, psychologiczną w tym zakresie i ukazywał rosnące zainteresowanie tą problematyką.

BIBLIOGRAFIA

Dziennik Domowy (dalej DD)

- A. K. (1840, 14 czerwca). Dwa oświadczenia na artykuł o rozumie i oświacie kobiet (nadesłane do „Dziennika Domowego”). *DD*, 24, 189–191.
- Artykuł wstępny. (1843, 8 listopada). *DD*, 23, 177–178.
- Artykuł wstępny. (1844, 17 stycznia). *DD*, 2, 9–10.
- Artykuł wstępny. (1844, 10 kwietnia). *DD*, 8, 57–58.
- Artykuł wstępny. (1844, 24 kwietnia). *DD*, 9, 65–66.
- Artykuł wstępny. (1845, 12 maja). *DD*, 10, 73–74.
- Artykuł wstępny. (1845, 14 listopada). *DD*, 24, 185.
- Artykuł wstępny. (1847, 1 listopada). *DD*, 22, 169.
- Hartowanie ciała. (1840, 1 kwietnia). *DD*, 13, 101–102.
- K. (1840, 4 listopada). Uwagi pod względem zdrowia. O puszczaniu krwi. *DD*, 44, 349–351.
- K. Ł...a (1844, 25 września). Dzisiejsze stanowisko kobiety i potrzeba jego reformy. *DD*, 20, 155–158; (1844, 9 października). *DD*, 21, 163–166.
- K. z T. H. (1840, 22 kwietnia). O moralności kobiet. *DD*, 16, 123–125.
- Leszek. (1843, 6 grudnia). Mały Tazio. Elementarzyk dla grzecznych chłopczyków. *DD*, 25, 198–199.

- Libelt, K. (1841, 6 stycznia). O emancypowaniu się stosunków familijnych. *DD, I*, 4–6; (1844, 26 maja). *DD, II*, 87–89.
- Libelt, K. (1841, 7 lipca). Pomysły o wychowaniu ludów. *DD, IV*, 112–114.
- Libelt, K. (1842, 5 stycznia). Rozwijanie się stosunków familijnych. *DD, I*, 5–8; (1844, 2 marca). *DD, V*, 39–41; (1844, 16 marca). *DD, VI*, 48–50.
- O błędach w wychowaniu dzieci. (1840, 24 czerwca). *DD, XXV*, 197–198.
- O instynkcie człowieka określania władz duszy. (1845, 28 kwietnia). *DD, IX*, 68–70; (1845, 12 maja). *DD, X* s. 77–79.
- O karmieniu i zdrowiu dzieci. (1840, 8 kwietnia). *DD, IV*, 110–112.
- O rozumie i oświacie kobiet. (1840, 18 marca). *DD, II*, 84–86.
- O sposobie leczenia krupy (croup). (1840, 7 października). *DD, XL*, 318–319.
- O ważności ćwiczenia ciała płci żeńskiej. (1841, 3 lutego). *DD, III*, 24–25.
- O wpływie kobiet na życie społeczności. (1840, 8 stycznia). *DD, I*, 5–7; (1840, 15 stycznia). *DD, II*, 13–15.
- Piersń (1843, 7 czerwca). *DD, XII*, 94–95.
- Przeczyszczanie powietrza w pokojach. (1840, 24 czerwca). W: Sposoby domowe ku wygodzie i pożytkowi. *DD, XXV*, s. 198–199.
- Przypadłości żołądka. (1840, 25 marca). W: Rozmaitości, *DD, XII*, 94–96.
- Rozmaitości. (1847, 20 września). *DD, XIX*, 151–152.
- Sen i bezsenność. (1840, 22 kwietnia). *DD, XVI*, 125–126.
- Stellera środek przeciw zapaleniu oczu. (1840, 24 czerwca). W: Sposoby domowe ku wygodzie i pożytkowi. *DD, XXV*, 199.
- Sztuka przedłużania życia ludzkiego. (1840, 15 kwietnia). *DD, XV*, 119–120.
- Środek niezawodny przeciw bólowi zębów. (1840, 24 czerwca). W: Sposoby domowe ku wygodzie i pożytkowi. *DD, XXV*, 198.
- Środek przeciw sparzeliznie. (1840, 1 lipca). W: Sposoby domowe ku wygodzie i pożytkowi. *DD, XXVI*, 206.
- T. (1843, 6 grudnia). Kobieta i rozsądek. *DD, XXV*, 196–198; (1843, 20 grudnia). *DD, XXVI*, 204–206.
- Wyborny proszek na kaszel i chrypkę (1840, 29 lipca). W: Sposoby domowe ku wygodzie i pożytkowi. *DD, XXX*, 238.
- Z francuskiego pani Aime Martin, tłumaczenie Więckowskiego (1844, 23 października). Matka – pierwszy i prawdziwy nauczyciel dzieci. *DD, XXII*, 171–173.

Opiekun Domowy (dalej OD)

- Al. G. (1872, 8 maja). Sprawy dziecinne. *OD, XIX*, 145–148.
- Aspis, B. (1871, 15 listopada). Od Redakcji. *OD, XLVI*, 361–362.
- Biblioteczka domowa. (1872, 26 czerwca). *OD, XXVI*, 207–208.
- Celichowski, A. (1875, 16 września). Nauczanie elementarne. *OD, XXXVII*, 584–586; (1875, 23 września). *OD, XXXVIII*, 602–604; (1840.09.30). *OD, XXXIX*, 618–619.
- Celichowski, A. (1876, 27 kwietnia). Korepetytorowie w naszym wychowaniu młodzieży męskiej. *OD, XVII*, 270–273.
- Celichowski, A. (1876, 6 lipca). Niektóre uwagi pedagogiczne ze stanowiska elementarnego. *OD, XXVII*, 422–424.
- Cholera. (1866, 22 sierpnia). *OD, XXXIV*, 271.
- Choroba trychnin. (1866, 28 lutego). *OD, IX*, 71.
- Czystość izb szkolnych. (1869, 27 października). *OD, XLIII*, 343–344.
- Czytanie arcydzieł. (1873, 17 grudnia). *OD, LI*, 401–403.
- Ćwiczenia szkolne dzieciom do odrabiania w domu zadawane. (1872, 9 czerwca). *OD, XXV*, 198–199; (1840, 26 czerwca). *OD, XXVI*, 204–205.
- D. Lich... (1873, 2 stycznia). O wykształceniu w dzieciach poczucia prawa. *OD, I*, 5–6.

- Dla matek. Ogólne uwagi o chorobach i o pielęgnowaniu chorych dzieci (1873, 2 lipca). *OD*, 27, 212–213; (1873, 9 lipca). *OD*, 30, 237–238; (1873, 16 lipca). *OD*, 31, 244; (1873, 23 lipca). *OD*, 32, 251–252.
- Dom i szkoła. (1872, 22 maja). *OD*, 21, 161–163.
- E. B-a. (1873, 1 października). Nauczycielstwo matek. *OD*, 40, 313–315.
- F. K. (1873, 12 lutego). O przyzwyczajaniu dzieci do pracy. *OD*, 7, 53–54.
- Falkiewicz, L. (1871, 18 października). O temperamentach dzieci. Odczyty publiczne miane w Krakowie. *OD*, 42, 332–333; (1871, 25 października). *OD*, 43, 339–341; (1871, 6 grudnia). *OD*, 49, 389–390; (1871, 27 grudnia). *OD*, 52, 416; (1872, 10 stycznia). *OD*, 2, 11–12; (1872, 24 stycznia). *OD*, 4, 27–28; (1872, 7 lutego). *OD*, 6, 41–43; (1872, 14 lutego). *OD*, 7, 50–51; (1872, 21 lutego). *OD*, 8, 60–61.
- Falkiewicz, L. (1871, 20 grudnia). Groźna gwiazdka Wigilii Bożego Narodzenia. W: Dodatek Dzieciom swoich czytelników „Opiekun Domowy” na gwiazdkę. *OD*, 51, 409–412.
- Falkiewicz, L. (1872, 13 marca). Kilka słów o kierunku wychowania. *OD*, 11, 82–84.
- Feliks. (1870, 17 października). Kilka uwag o wychowaniu dzieci. *OD*, 43, 461–463.
- Gawarecki, Z. (1865, 12 lipca). Praca i oszczędność. *OD*, 28, 223–224.
- Gawarecki, Z. (1866, 23 września). O marnotrawstwie czasu. *OD*, 39, 310–311.
- Głowacki, A. (1875, 04 lutego). Jak należy rozwijać umysł dziecka? *OD*, 5, 74–75; (1875, 18 lutego). *OD*, 7, 104–105.
- Gumowski, F. (1871, 14 czerwca). Od Redakcji. *OD*, 24, 185–186.
- Gwiazdki i koledzy. (1870, 18 grudnia). W: *Rozmaitości*, *OD*, 52, 540.
- I. Z. (1876, 6 stycznia). Wady w dzieciach i sposoby ich usuwania. *OD*, 1, 3–6.
- Jeleński, J. (1874, 4 marca). Czytelnie dziecinne. *OD*, 9, 65–66.
- Jeske, A. (1872, 31 stycznia). Udział rodziców w wychowaniu dzieci przed rozpoczęciem nauki elementarnej. *OD*, 5, 33–34.
- Kamiński, M. (1868, 10 czerwca). Guślarskie sposoby leczenia. *OD*, 23, 177–179.
- Kamiński, M. (1868, 6 września). Pierwszy dar Froebła. *OD*, 36, 288.
- Kosmowski, W. (1874, 2 września). O stołach i ławkach szkolnych. Urywek z higieny szkolnej. *OD*, 35, 285–286; (1874, 9 września). *OD*, 36, 294; (1874, 16 września). *OD*, 37, 299–300; (1874, 23 września). *OD*, 38, 302–303.
- Książki dla dzieci. (1873, 30 grudnia). *OD*, 52–53, 409–410.
- Listy o wychowaniu. (1876, 6 lipca). *OD*, 27, 424–426.
- Łukowski, W. S. (1872, 27 czerwca). O wyborze pokarmu dla niemowląt i dzieci. *OD*, 26, 206; (1872, 3 lipca). *OD*, 27, 215; (1872, 17 lipca). *OD*, 29, 231–232; (1872, 24 lipca). *OD*, 30, 238–239; (1872, 31 lipca). *OD*, 31, 246–247.
- M. K. (1868, 19 sierpnia). Słówko o początkowym nauczaniu. *OD*, 33, 258–259.
- Machczyńska, A. (1870, 23 marca). Nauczycielki domowe. *OD*, 12, 118–119.
- Majewski, S. (1870, 25 czerwca). O gimnastyce. *OD*, 25, 297–300.
- Małe dzieci. (1874, 14 października). *OD*, 41, 321–323; (1874, 21 października). *OD*, 42, 329–331.
- Nakęski, Ad. N. (1868, 19 lutego). Gimnazjum i gimnastyka. *OD*, 7, 54–55.
- Nasze podręczniki do nauki historii powszechnej. (1875, 25 listopada). *OD*, 47, 715–717.
- Nauka czy zabawa. (1874, 10 czerwca). *OD*, 23, 188–189.
- Nowa kolęda. (1866, 31 grudnia). W: *Rozmaitości*, *OD*, 53, 419.
- O zimnicy. (1865, 11 stycznia). *OD*, 2, 12–14.
- Ochorowicz, J. (1872, 7 lutego). Gawędy Psychologiczne. *OD*, 6, 43–44; (1872, 21 lutego). *OD*, 8, 58–59.
- Ochorowicz, J. (1874, 18 listopada). Szkoła ze stanowiska metody froebłowskiej. *OD*, 46, 364; (1874, 25 listopada). *OD*, 47, 373; (1874, 1 grudnia). *OD*, 48, 381–382.
- Ogrody froebłowskie. (1868, 11 stycznia). *OD*, 32, 248–251.

- Płuchowicz, Wł. (1872, 3 kwietnia). O nauczaniu początkowym. *OD*, 14, 105–107; (1872, 10 kwietnia). *OD*, 15, 118–119; (1872, 17 lutego). *OD*, 16, 123–125; (1872, 24 kwietnia). *OD*, 17, 134–135; (1872, 1 maja). *OD*, 18, 140–141; (1872, 8 maja). *OD*, 19, 150–151.
- Powieści dla młodzieży. (1866, 28 listopada). W: *Rozmaitości*, *OD*, 48, 383.
- Prusinowski J. (1869, 25 sierpnia). Słowno o wartości czasu. *OD*, 34, 265–267.
- Przepis na zapalenie oczów (1865, 2 listopada). *OD*, 44, 355–356.
- Przyborowski W. (1870, 12 stycznia). O czytaniu książek, *OD*, 2, 10–11.
- Rodzice i nauczycielki (1872, 3 lipca). *OD*, 27, 209–211.
- Rozmaitości (1865, 28 czerwca). *OD*, 26, 208.
- Słowo w swoim czasie (1867, 31 lipca). *OD*, 31, 244–245.
- Sprawy wychowania (1875, 20 maja). *OD*, 20, 311–312.
- Stanisławowski O. (1870, 20 sierpnia). Zagraniczne wychowanie naszych paniczów. *OD*, 33, 369–372.
- T. Z. (1875, 9 września). Kara i nagroda w wychowaniu. *OD*, 36, 572–573; (1875, 16 września). *OD*, 37, 586–588.
- Wiązanka. (1871, 12 kwietnia). *OD*, 15, 119–120.
- Wybór nauczycieli domowych. (1874, 11 listopada). *OD*, 45, 353–355.
- Zofia z Brzozówki. (1869, 17 czerwca). Miłość macierzyńska. *OD*, 24, 185–187.
- Zofia z Brzozówki. (1870, 9 lutego). Oszczędność. *OD*, 6, 49–51.
- Zofia z Brzozówki. (1869, 21 lipca). Słowno o nauczycielkach. *OD*, 29, 225–227; (1869, 28 lipca). *OD*, 30, 234–235.
- Żdzarska, J. (1871, 26 kwietnia). O pisaniu powiastek dla dzieci. *OD*, 17, 129–131.
- Żona i matka. (1873, 7 maja). *OD*, 19, 145–147.

Opracowania

- Burke, P. (2012). *Historia kulturowa. Wprowadzenie* (tłum. J. Hunia). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Hajkowska, M. (2015). Wychowanie dzieci i młodzieży na łamach „Opiekuna Domowego” (1865–1876). W: R. Bednarz-Grzybek, M. Hajkowska (red.), *Problemy opiekuńczo-wychowawcze w polskim czasopiśmiennictwie: przeszłość i terażniejszość* (s. 55–70). Wydawnictwo UMCS.
- Jackowska, K. (2010). Problematyka edukacji i wychowania dziewcząt w świetle poznańskiego „Dziennika Domowego”. W: I. Michalska, G. Michalski (red.), *Czasopiśmiennictwo XIX i początków XX wieku jako źródło do historii edukacji* (s. 111–124). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Jakubiak, K. (2004). Modele rodziny jako środowiska wychowawczego wypracowywane i upowszechniane w polskim piśmiennictwie pedagogicznym i rodzinnym drugiej połowy XIX i XX wieku. W: K. Bartnicka (red.), *Historia, społeczeństwo, wychowanie: księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Józefowi Miąso* (s. 11–18). Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora.
- Jakubiak, K. (2003). Wzorzec rodziny i idee wychowania rodzinnego dziecka wypracowywane i propagowane na łamach „Kroniki Rodzinnej” i „Opiekuna Domowego” w drugiej połowie XIX wieku. W: Z. Ruta, R. Ślęczka (red.), *W służbie szkoły i nauki: księga poświęcona Profesorowi Czesławowi Majorkowi* (s. 315–324). Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Jakubiak, K. (2013). Stan badań nad nauczaniem domowym dzieci polskich od XVIII do początków XX wieku w polskiej historiografii. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce*, 8(30/4), 13–30.
- Jakubiak, K. (2014). XIX-wieczne wzorce polskiej rodziny i wychowania rodzinnego dziecka oraz ich oświeceniowe inspiracje. W: K. Dormus, B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska,

- R. Ślęczka (red.), *Komisja Edukacji Narodowej: kontekst historyczno-pedagogiczny* (s. 359–370). Wydawnictwo Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie, seria: „Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej”, t. III.
- Jakubiak, K., Nawrot-Borowska, M. (2017). Poznański „Dziennik Domowy” (1840–1847) – pierwsze polskie czasopismo rodzinne – o wychowaniu. W: E. Głowacka-Sobiech, K. Kabacińska-Łuczak (red.), *Wielkopolska i Wielkopole w dziejach polskiej edukacji: Księga Jubileuszowa z okazji 50-lecia Zakładu Historii Wychowania na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu* (s. 449–474). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Jakubiak, K., Nawrot-Borowska, M. (2019). Czasopismo dla rodzin „Opiekun Domowy” (1865–1876) – o rodzinie i wychowaniu. *Wychowanie w Rodzinie*, XXI(2), 17–54. <http://doi.org/10.34616/wwr.2019.2.017.054>
- Jakubiak, K., Nawrot-Borowska, M. (2021). *Dziecko i dzieciństwo na ziemiach polskich w źródłach narracyjnych i ikonograficznych z drugiej połowy XIX i początku XX wieku*. Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Jakubiak, K., Nawrot-Borowska, M. (2020). Przegląd najnowszych badań nad dziejami dziecka i dzieciństwa na ziemiach polskich (ze szczególnym uwzględnieniem lat 1795–1939). W: K. Jakubiak, R. Grzybowski (red.), *Rodzina i dziecko w zmieniającym się świecie. Perspektywa historyczna i pedagogiczna* (s. 11–54). Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Jedynak, B. (1996). *Obyczaje domu polskiego w czasach niewoli 1795–1918*. Agencja Wydawniczo-Handlowa AD.
- Lutyńska, K. (1956). Ideologia czasopism rodzinnych Królestwa Polskiego w latach 1860–1880. *Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych*, VII, 289–329.
- Pleśniarski, B. (1962). *Poglądy Wielkopolan na sprawy wychowawcze i oświatowe w świetle prasy Wielkiego Księstwa Poznańskiego 1814–1847*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Inne

- Dom. (1885). W: J. T. Lubomirski, E. Stawiski, S. Przysański i J. K. Plebański, *Encyklopedia wychowawcza*. (t. III, s. 283–292). Gebethner i Wolff.